

मराठा जातीच्या संघटनांचे राजकारण

प्रा. काळे एस. ए.,
व्ही.एन.नाईक शिक्षण प्रसारक संस्थेचे
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, दिंडोरी.

सारांश –

1990 च्या दशकात महाराष्ट्रात जात संघटना मोठ्या प्रमाणात आकारास येऊ लागल्या. मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीनंतर महाराष्ट्रातील प्रबळ जात असणाऱ्या मराठा जातीत जातीचे हितसंबंध सुरक्षित ठेवण्यासाठी जात संघटना उदयास आल्या. या जात संघटनांनी प्रतिके व आरक्षणाच्या प्रश्नावर समाजमन ढवळून काढले.

मुख्य संज्ञा – जात संघटना, प्रबळ जात, आरक्षण, प्रतिके इ.

भारतीय राजकारणात 'जातीयता' किंवा 'जातीवाद' हा शब्द नेहमी वापरला जातो. राजकीय हेतूसाठी जातीचा किंवा जातीभावनेचा उपयोग या अर्थाने हा शब्द रुढ झालेला आहे. जाती जातीतील संघर्ष यापेक्षाही जातीय भावनांचा उपयोग हा अर्थ त्यात अभिप्रेत आहे. थोडक्यात राजकारणात जात ही राजकीय हेतूपूर्तीचे एक साधन म्हणून विचारात घेतली जाते. जातीसंस्था ही वरीष्ठ व कनिष्ठ अशा विविध श्रेणीची स्थिर स्वरूपात बनलेली समाजरचना आहे.

हितसंबंधाचे अविष्करण जातीमार्फत होऊ लागले. कनिष्ठ जाती आपल्या हितसंबंधाच्या संरक्षणासाठी संघटित होऊ लागल्या आणि या प्रक्रियेतून आधुनिक स्वरूपाच्या संघटनेमार्फत कार्य करण्याची ऐहिक क्षमता जातींनी दाखवून दिली. विशेषतः ज्या प्रदेशात समबल स्वरूपाच्या तीन किंवा चार जाती अस्तित्वात होत्या व कोणतीच एखादी जात श्रीनिवास यांच्या प्रबळ जातीच्या कल्पनेप्रमाणे प्रबळ नव्हती. त्या प्रदेशात संघ स्वरूपाच्या मंडळाखाली अनेक जाती-उपजाती एकत्र येऊ लागल्या व लोकांच्या राजकीय संघटनांला त्यामूळे एक प्रकारची गतीच मिळाली. मंडळात एकत्र येण्यापूर्वी घटक जातीतील असलेले अंतर कमी होण्यास मदत झाली व त्यामुळे सामाजिक स्थित्यंतरासही एक प्रकारे चालनाच मिळाली. भिन्न भिन्न जातींनी एकत्रित येऊन राज्यातील राजकारणात नवीन राजकीय शक्ती निर्माण केली.⁽¹⁾ उदा. गुजरातमध्ये राजपूत, भिल्ल व बारी या तीन पारंपारीक शेतकरी जातींना एकत्र आणून त्यांच्यातील क्षात्र तेजास आवाहन करून 'गुजरात क्षत्रिय सभा' ही संघटना स्थापन झाली.

महाराष्ट्र हे राज्य जरी 1 मे 1960 रोजी अस्तित्वात आले असले तरी तेथील राजकीय आणि जातीसमाज यांच्या परस्परसंबंधीची पायाभरणी त्यापूर्वीच झाली होती. ब्रिटीश राजवटीच्या काळात ब्राह्मण व तत्सम उच्च जाती आपले सामाजिक व सांस्कृतिक वर्चस्व टिकविण्याचे प्रयत्न करत असतांनाच मुख्यतः मराठा कुणबी समाजात विसाव्या शतकाच्या आरंभी राजकीय सत्तेबदल जागृकता निर्माण झाली. वसाहती अंतर्गत जे

अधिकार ब्रिटिश सरकार देवू इच्छित होते. त्यातील अधिकाधिक वाटा मिळविण्याचे प्रयत्न ब्राह्मण, मराठा, कुणबी इ. जाती गटांनी केले. त्यातूनच महाराष्ट्रात जातीच्या राजकारणाने आकार घेतला ⁽²⁾ असे दिसते.

महाराष्ट्राच्या राजकारणचा विचार करता 'मराठा-कुणबी जाती समुहाच्या संख्याबळाइतके संख्याबळ भारतातील कोणत्याही एकाच जातीसमुहाचे आढळत नाही. एवढे मोठे संख्याबळ असूनही समान जातीभान निर्माण करणे मराठा नेतृत्वाला शक्य झाले. एका बाजूला मराठा, कुणबी समाजातील अंतर्गत भेदांचे महत्व कमी करणे आणि दुसरीकडे वसाहतपूर्व काळातील ऐतिहासिक वारसा जतन करणे या मार्गांनी हे जातीभान मराठा, कुणबी समाजात निर्माण केले जावू शकले. विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीच्या ब्राह्मणेंतर चळवळीपासून ही प्रक्रिया सुरु झालेली दिसते. शाहू महाराजांचा क्षत्रियत्वाचा दावा आणि ब्राह्मणेंतरांच्या मागासलेपणावर मात करण्यासाठीची ब्राह्मणेंतर चळवळ यातून मराठा, कुणबी समाजात आत्मभान निर्माण झाले. शिक्षणप्रसार झाला आणि राजकीय महत्वाकांक्षा उदयास आल्या. ब्राह्मणेंतर चळवळीतील एक मोठा गट काँग्रेसमध्ये सामील झाल्यामुळे महाराष्ट्रातील काँग्रेसचा पाया विस्तारण्यास हातभार लागला. काँग्रेसमार्फत आपल्या राजकीय आकांक्षा पूर्ण करण्याचे मराठा नेतृत्वाचे प्रयत्न सुरु झाले. यशवंतराव चव्हाणांनी खानदानी मराठा नेतृत्व बाजूला सारुण आम मराठा समाजातील कार्यकर्त्यांना सत्तेचा रस्ता खुला करुन दिला.' ⁽³⁾

संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीपूर्वीच यशवंतरावांनी मराठा धुरिणत्वाची पायाभरणी केली होती. राज्य मराठीचे की मराठयांचे ? या प्रश्नावर राज्य मराठीचे हे उत्तर यशवंतरावांनी दिले असले तरी 31 टक्क्यांच्या जवळपास असलेली लोकसंख्या, बहुतांशी शेतजमिनीची मालकी, इतर जातीच्या मानाने चांगल्या सुपीक जमिनी, इतिहासकाळापासून प्रत्यक्ष असलेले आर्थिक, राजकीय वर्चस्व व त्याच्या संरक्षणासाठी एकत्र येण्याची तयारी इ. मुळे महाराष्ट्राच्या राजकारणात मराठा धुरिणत्वाने आकार घेतला.

मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीनंतर ओबीसी जातींना आत्मभान आले असले तरी स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या मध्यापासून मागास व ओबीसी जातींचा प्रश्न राजकीय, सामाजिक पटलावर आलेला होता. टिळकांच्या मृत्यूनंतर म. गांधींकडे राष्ट्रीय सभेचे नेतृत्व आले. गांधींनी मागास जातींचा आणि अस्पृश्यता निर्मूलनाच्या प्रश्नामुळे ब्राह्मण-ब्राह्मणेंतर संघर्ष मोठया प्रमाणात निर्माण झाला. याला छत्रपती शिवरायांच्या राज्याभिषेक व छ. शाहूंच्या वेदोक्त प्रकरणाची पार्श्वभूमी होती.

यशवंतरावांच्या बेरजेच्या आणि बहुजन राजकारणामुळे महाराष्ट्राची सत्ता ब-याच अंशी मराठयांकडे राहिली. 1960 ते 1970 पर्यंत यशवंतरावांचा प्रभाव महाराष्ट्राच्या राजकारणात राहिला. मात्र इंदिरा गांधींनी राज्यातील प्रभुत्वशाली जातीच्या नेतृत्वाला केलेल्या विरोधातून महाराष्ट्रात बिगर मराठा मुख्यमंत्री उदयास आले आणि मराठयांच्या सत्तेला मर्यादा येत गेल्या. सहकार क्षेत्रातील समस्या, शिवसेनेकडे आकर्षित झालेले मराठा तरुण, शेती अर्थव्यवस्थेच्या मर्यादा, यातून मराठा धुरिणत्वास मर्यादा येत गेल्या. परिणामी मराठयांकडून सत्तेचे केंद्रबिंदू सरकला. सुहास पळशीकर म्हणतात, '1995 नंतर महाराष्ट्राच्या राजकारणात संख्यात्मकदृष्ट्या मराठा समाजाचे अस्तित्व शिल्लक राहिले तरी गुणात्मकदृष्ट्या मराठयांचे अस्तित्व महाराष्ट्राच्या राजकारणात नगण्य होत आहे.' ⁽⁴⁾ परिणामी पुन्हा वर्चस्व निर्माण करण्यासाठी जात संघटना निर्माण होत आहेत.

महाराष्ट्रातील मराठा जातीच्या जात संघटनांचा विचार करता असे दिसते की, 1900 मध्ये 'मराठा क्षत्रिय

समाज', 1905 मध्ये 'क्षत्रिय मराठा समाज' व 'मराठा सभागृह फंड' नावाच्या संघटना स्थापन झाल्या होत्या. पुढे 1912 मध्ये या तिन्ही संस्थांचे एकत्रीकरण करुन 'क्षत्रिय मराठा ज्ञाती समाज' संघटना निर्माण करण्यात आली. याचेच रूपांतर 1981 मध्ये 'अखिल भारतीय मराठा महासंघ' असे करण्यात आले. 1990 मध्ये नोकरदार लोकांची 'मराठा सेवा संघ' हि संघटना स्थापन झाली. मराठा युवकांना संघटीत करण्यासाठी संभाजी ब्रिगेड, अखिल भारतीय छावा या संघटना तर महिलांचे संघटन करण्यासाठी जिजाऊ ब्रिगेड उदय झाला या सर्वांना 1990 च्या भारतीय राजकारणाच्या चौकटीची पार्श्वभूमी होती.

1990 नंतर भारतीय राजकारणाची चौकट बदलली आणि चार बदल घडून आले. पहिला बदल म्हणजे राज्यपातळीवरील राजकारण हा भारतीय राजकारणाचा महत्वाचा घटक बनला. दुसरा बदल म्हणजे, जागतिकीकरणाच्या धोरणामुळे भारतातील स्थानिक पातळीवर राज्यांच्या आर्थिक, सामाजिक चौकटीत बदल घडून आले. तिसरा बदल म्हणजे मंडल आयोगामुळे देशपातळीवरील राजकारणाबरोबर स्थानिक पातळीवरील राजकारणांचे मंडलीकरण झाले. चौथा बदल म्हणजे राज्य पातळीवर प्रादेशिक पक्षांचा उदय होवून राष्ट्रीय पक्षांना राज्यपातळीवर पर्यायी शक्ती पुढे आल्या. याचा परिणाम सामाजिक गतिशिलतेवर झाला त्यामुळे संख्येने मोठ्या असलेल्या जातींमध्ये नवीन जात संघटना उदयास आल्या. ⁽⁵⁾ केवळ संख्येने मोठ्या असणाऱ्या जातीतच नव्हे तर संख्येने कमी असणाऱ्या जातीतही जात संघटना निर्माण झाल्या.

जात संघटना आपल्या जातीसाठी विविध प्रकारच्या सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक व आर्थिक भूमिका पार पडत असतात. स्थानिक पातळीपासून ते राज्य किंवा केंद्र पातळीवर जातीस क्रियाशिल बनवितात. व शासनावर दबाब आणून विविध प्रकारच्या शासकीय आणि सार्वजनिक सवलती मिळविण्यासाठी प्रयत्न करतात. त्यासाठी दबावगटांची भूमिका व प्रतिकांच्या राजकारणाचाही मोठ्या प्रमाणावर वापर केला जातो. मराठा जातीत अनेक जात संघटना काम करतात. उदा. मराठा महासंघ, मराठा सेवा संघ, संभाजी ब्रिगेड, जिजाऊ ब्रिगेड, शिवसंग्राम, अखिल भारतीय छावा, छावा मराठा युवा संघटना, संभाजी सेना, अखिल भारतीय मराठा सेवा संघ, क्रांतीसेना, मराठा महासंग्राम, राष्ट्रीय छावा मराठा युवा संघटना, छावा संघटना, भारतीय मराठा महासंघ, महाराष्ट्रीय मराठा महासंघ, बुलंद छावा इ. मराठा जातीच्या अनेक संघटना काम करतात.

मराठा जात संघटनांची भूमिका पाहिली असता मराठा सेवा संघ, संभाजी ब्रिगेड, जिजाऊ ब्रिगेड या संघटना ब्राह्मणेत्तर चळवळींची मांडणी करतात. हिंदू धर्मातील अनेक सण उत्सवांना विरोध करुन पर्यायी संस्कृती निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतात. हिंदू धर्माऐवजी शिवधर्माचा स्विकार करतात. मराठा-कुणबी एकच असल्याचे या संघटना प्रतिपादन करतात. आरक्षणाशिवाय मराठा समाजाचा विकास नाही अशी भूमिका मांडून मराठे शुद्र होते म्हणून त्यांना ओ.बी.सी.त आरक्षण मिळावे, अशी मांडणी या संघटना करतात. सिंदखेड राजा येथे जिजाऊ सृष्टी व शिवधर्मपीठ उभारण्याचे कामही या संघटनांनी केले आहे. चार्वाक, बुध्द, बळी, छ. शिवराय संभाजी राजे, म. फुले, राजश्री छत्रपती शाहू, डॉ. आंबेडकर यांचे विचार मोठ्या प्रमाणात समाजात रुजविण्याचे काम या संघटना करतात.

तर दुस-या बाजुला 1981 मध्ये स्थापन झालेल्या मराठा महासंघ, 2000 मध्ये स्थापन झालेली शिवसंग्राम, अखिल भारतीय छावा संघटना या देखील प्रतिकांचे राजकारण महत्वाचे मानतात. एक सामाजिक दबावगट म्हणून या संघटना महत्वाचे योगदान देत आहेत. मराठा समाजाच्या आरक्षणासाठी वाटेल ते करण्याची

या संघटनांची तयारी आहे. सुरुवातीला आर्थिक निकषावर राखीव जागांचा आग्रह धरणा-या (मराठा महासंघ, छावा) या संघटना आता सर्वच मराठ्यांना आरक्षणाचा आग्रह धरतात. अरबी समुद्रात शिवस्मारक व्हावे अशी भूमिका या संघटना घेतात. तसेच आण्णासाहेब पाटील महामंडळास 500 कोटी रुपये मिळावेत, ॲटॉसिटी कायदा रदद व्हावा अशा मागण्या या संघटना करतात. मराठा जात संघटनांचा विचार करता प्रबळ जातीतसुध्दा अनेक प्रकारचे सामाजिक विषय घेऊन जात संघटना, जन्माला आल्या आहेत.

निवडणूकीच्या राजकारणतही जात संघटना मागे नाहीत. जशी मराठा आरक्षणाची मागणी पुढे आली. त्यात जात संघटनांनी महत्वाची भूमिका बजावली. केवळ मराठा उमेदवारास पाठिंबा अशाही प्रकारची भूमिका काही मराठा जात संघटनांनी घेतली तर 2009 च्या निवडणूकीत जे मराठा आरक्षणास पाठिंबा देतील त्यांना जात संघटनेने पाठींबा दिला. 2014 च्या लोकसभा निवडणूकीत मराठा जात संघटनांनी मोठया प्रमाणात भाजपाला तर काही ठिकाणी शिवसेनेला पाठिंबा दिला. लोकसभा निवडणूकीतील अपशयामुळे काँग्रेस आघाडी सरकारने मराठा आरक्षणाचा अध्यादेश काढला. मात्र या अध्यादेशाला स्थगिती मिळाली.

सारांश :

महाराष्ट्रातील प्रत्येक उच्च व कनिष्ठ जातीत जात संघटना निर्माण होत आहेत. या जात संघटना आपल्या जातीच्या शासकीय फायदे कसे मिळतील यासाठी प्रयत्नशील आहेत. मराठा जात संघटनांचा विचार करता प्रबळ जातीतसुध्दा अनेक प्रकारचे सामाजिक विषय घेऊन जात संघटना जन्माला आल्या आहेत. इंदिरा गांधीचे राजकारण, शेती अर्थव्यवस्थेच्या मर्यादा, सहकार क्षेत्राची मोडतोड शेतीमालाला हमीभाव नसणे इ. अनेक कारणांमुळे बेकार तरुणांचे संख्याबळ वाढत आहे, असे बेकार तरुण जात धर्माच्या नावावर संघटीत होऊन आक्रमकपणे आपल्या मागण्या जात संघटनांच्या माध्यमातून मांडतांना दिसतात.

संदर्भ ग्रंथ :

1. इनामदार ना. र. पुराणिक सू. ना., (1984), राजकिय समाजशास्त्र, पुणे कॉन्टीनेन्टल प्रकाशन, पृ. क्र. 155
2. पळशीकर सूहास, (2003), जात आणि महाराष्ट्रातील सत्ताकारण, (व्दि. आ.), पुणे, सुगावा प्रकाशन, पृ. क्र. 13
3. पळशीकर सूहास, बिरमल नितीन, (2009), (व्दि. आ.), महाराष्ट्राचे राजकारण राजकिय प्रक्रियेचे स्थानिक संदर्भ, पुणे, प्रतिमा प्रकाशन, पृ. क्र. 33, 34
4. उपरोक्त, 2, पृ. क्र. 27
5. घोळवे सोमनाथ, (2008), महाराष्ट्रातील वंजारी समाजाच्या संघटना, एक अभ्यास, एम.फिल शोधप्रबंध, पुणे विद्यापीठ, पुणे